

De patstelling doorbroken?

Henk van den Belt

Bespreking van Wim Dubbink, *Duurzaamheid als patstelling*, proefschrift Rotterdam (Eburon, Delft), 1999.

Wim Dubbinks *Duurzaamheid als patstelling* is een onalledaags proefschrift. We weten allemaal dat onze maatschappelijke orde grote moeite heeft met het vinden van adequate antwoorden op problemen van duurzaamheid. Soms verwachten we de oplossing van een strakke regie van de overheid. Om het mestoverschot te bestrijden of overbevissing tegen te gaan, stapelt zij de ene gedetailleerde regelgeving op de andere, met het inmiddels bekende resultaat dat de betrokken boeren en vissers steeds inventiever worden in het ontduiken van de opgelegde regels. Een andere keer doet zij een dringend beroep op de individuele consument om vrijwillig zijn of haar energieverbruik terug te dringen, zonder te beseffen dat de laatste daarmee moreel wordt overvraagd en dat de extra gecreëerde ruimte maar al te graag door minder scrupuleuze lieden wordt opgesoupeerd. Dan weer wordt alle hoop gesteld in de plechtige belofte van het bedrijfsleven om voor het jaar 2012 qua energie-efficiency tot de beste ter wereld te gaan behoren, terwijl de eerder geformuleerde reductiedoelstelling voor de uitstoot van kooldioxide ongemerkt achter de horizon verdwijnt. Kortom, het oplossen van duurzaamheidsproblemen lijkt verstrikt te raken in allerlei onwrikbare patstellingen. In zijn proefschrift gaat Wim Dubbink na wat de achterliggende redenen hiervoor zijn. Hij beperkt zich echter niet tot een diagnose van waarom het allemaal niet lukt, maar levert ook positief en constructief een ontwerp voor een maatschappelijke ordening die wél de problemen het hoofd moet kunnen bieden. Dubbink schroomt niet een nieuwe 'ideologie van maatschappelijke organisatie' op tafel te leggen. Hij wil de onderlinge betrekkingen tussen de drie basisinstituties van onze maatschappij – openbaar bestuur, markt en *civil society* – op een geheel nieuwe leest schoeien. Ik vind het heel verfrissend dat hij zich in dit opzicht niets heeft aangetrokken van de gebruikelijke mores van academische terughoudendheid. Hoewel ik

twijfel of Dubbink er inderdaad in is geslaagd de impasses in de dominante ideologie van de maatschappelijke organisatie te overwinnen en een effectieve uitweg uit de patstellingen rond duurzaamheid te wijzen, doet dat weinig af aan mijn waardering voor de stoutmoedige poging die hij heeft ondernomen.

Economie, bestuurskunde en politieke filosofie

Voor het ontwikkelen van een eigen visie gaat Dubbink een kritische dialoog aan met een drietal disciplines, namelijk de economie (i.h.b. de neoklassieke milieu-economie), de bestuurskunde en de politieke filosofie (i.h.b. het werk van Arato en Cohen). Ik zal zijn betoog in grote lijnen weergeven. Aan de economen ontleent Dubbink het inzicht dat de markt weliswaar niet de enige oorzaak maar dan toch een belangrijke aanjager van milieuproblemen is en dat duurzaamheid derhalve sturing van de markt eist. Wel kritiseert hij de gangbare economische visie die de markt als een quasi-natuurlijk gegeven beschouwt. Markten zijn altijd institutioneel ingebed en juridisch ingekaderd. Ook onderschrijft Dubbink niet de oplossing die neoklassieke milieueconomen voor de milieuproblemen in petto hebben: de perfecte markt. Om die perfecte markt te realiseren heb je namelijk, paradoxaal genoeg, een perfecte staat nodig: een openbaar bestuur als almachtige trouble-shooter. De neoklassieke economen tonen zich aldus verkapte aanhangers van een doctrine die Dubbink aanduidt als *rationalisme*. Deze leer houdt in dat het openbaar bestuur exclusief verantwoordelijk is voor het oplossen van collectieve problemen (zoals milieuproblemen) en dat het dergelijke problemen oplost door het opleggen van dwingende regels. Voor de rest dient het openbaar bestuur zorgvuldig afstand te bewaren tot de markt en de *civil society* (welke onder andere verenigingen zoals milieuorganisaties omvat). In de bestuurskunde is het klassieke rationalisme van alle kanten onder vuur genomen. Met de bestuurskundigen deelt Dubbink het inzicht dat het openbaar bestuur wordt overbelast als het exclusief verantwoordelijk wordt gehouden voor het oplossen van collectieve problemen zoals milieuvraagstukken. Hij gaat een eind mee in de door hen voorgestelde remedie, namelijk *co-management*, d.w.z. het verdelen van deze verantwoordelijkheid over openbaar bestuur en marktsector. Anderzijds vindt hij ook dat de bestuurskundige voorstanders van *co-management* wat al te lichtzinnig omspringen met het liberaal-democratische erfgoed en de noodzaak van rechtstatelijke waarborgen en *checks and balances* misskennen. Daarom probeert hij hun voorstellen te amenderen door hierin opnieuw de nodige afstand tussen openbaar bestuur en markt in te bouwen. Ten slotte probeert hij een meer dan incidentele inbreng van

de *civil society* in de bestuurlijke aanpak van milieuproblemen zeker te stellen. Met de politieke filosofen Arato en Cohen beschouwt Dubbink deze als een belangrijk reservoir van communicatieve rationaliteit, waar de macht van het betere argument het niet bij voorbaat hoeft af te leggen tegen strategische overwegingen. Het zou zeer onverstandig zijn een dergelijke bron niet aan te spreken bij het ontwikkelen van een beleid van ecologische modernisering. Dubbink distancieert zich echter op twee punten van Arato en Cohen. Waar het gaat om de sturing van de markt geven zij namelijk blijk van een onversneden rationalisme dat in het licht van de bestuurskundige kritiek onhoudbaar is. Anderzijds pleiten zij voor zodanige vormen van radicaal-democratische participatie dat zij daarmee in feite het openbaar bestuur in de *civil society* laten opgaan. Dat is in strijd met hun eigen ideaal van een *self-limiting utopia*, dat Dubbink tot het zijne maakt. Zijn voorstel voor een ideale inrichting van de maatschappij, nodig om duurzaamheid een kans te geven, komt op het volgende neer. Enerzijds moeten er solide koppelingen worden aangebracht tussen de drie basisinstituten of -sferen openbaar bestuur, markt en *civil society*, anderzijds moet tegelijk de eigen logica of de eigen rationaliteit van elke sfeer afzonderlijk zo veel mogelijk worden gerespecteerd. Het leveren van een blauwdruk voor een duurzame maatschappij volgens deze ontwerpeisen lijkt bijna neer te komen op het oplossen van de kwadratuur van de cirkel. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Dubbink zich nogal eens verliest in ambivalenties. Hij wil zowel betrokkenheid als afstand en zoekt een positie 'voorbij verweving en ontkoppeling'. (p. 209) Maar bestaat er wel een begaanbare derde weg tussen bestuurlijk rationalisme (ontkoppeling) en corporatisme (verweving)?

Hoe straf is de tucht van de markt?

Uit het failliet van het rationalisme volgt dat de verantwoordelijkheid voor een publieke aangelegenheid als duurzaamheid niet uitsluitend bij het openbaar bestuur kan worden gelegd. Een substantieel gedeelte van die verantwoordelijkheid moet daarom bij de marktsector worden gelegd. Het klassiek-rationalistische argument luidt echter dat het bedrijfsleven die verantwoordelijkheid niet kan dragen omdat het onderworpen is aan de strenge tucht van de markt. Een bedrijf dat zijn rendement uit het oog verliest door 'goede' doelen na te streven, wordt immers onherroepelijk door de concurrentie uitgeschakeld. Habermas heeft de markt daarom ooit aangeduid als de sfeer van de *normfreie Sozialität*, en de neoklassieke economen zijn het in dit opzicht groten-deels met hem eens. Hoogstens mag van bedrijven respect voor de wet en enig elementair fatsoen worden gevraagd, maar daarmee is het zo

ongeveer wel bekeken. De markt is dus in de rationalistische visie bij uitstek de sfeer van de beperkte publieke verantwoordelijkheid.

Nu is er op deze visie wel iets af te dingen. De tucht van de markt lijkt niet zo straf dat zij geen enkele speelruimte meer laat. Dubbink wijst er terecht op dat we tegenwoordig veelvuldig getuige zijn van 'burgerschap op de markt', zowel van de zijde van consumenten als van ondernemingen. Zo wil Albert Heijn het voorbeeld van zijn Britse tegenhanger Tesco gaan volgen en aan zijn vleesleveranciers eisen m.b.t. dierenwelzijn stellen die verder gaan dan wat de wet verlangt. Zulk 'verantwoord ondernemerschap' hoeft dankzij de goodwill die het bij de daarvoor gevoelige consumenten kweekt niet eens ten koste te gaan van de winst, zeker over langere termijn gezien.

Maar de speelruimte is niettemin beperkt. Albert Heijn is immers geen charitatieve instelling. 'Het verantwoord ondernemerschap vindt zijn einde, daar waar het gaat wringen met het streven naar (lange-termijn)profit'. (p. 165) Erg duidelijk over de precieze omvang van de speelruimte voor verantwoord ondernemerschap is Dubbink overigens niet. Belangrijker nog is dat er volgens mij ook sprake is van een onopgeloste normatieve spanning in zijn denken. Enerzijds pleit hij ervoor dat bedrijven een (gedeeltelijke) publieke verantwoordelijkheid op zich nemen voor het oplossen van duurzaamheidsproblemen, anderzijds toont hij zich beducht voor het gevaar dat de basis van de vrije mededinging hierdoor wordt ondermijnd. Hij wil immers in overeenstemming met het ideaal van een *self-limiting utopia* zo veel mogelijk recht doen aan de eigen rationaliteit van de markt. Zodra het erom gaat aan dit laatste nadere inhoud te geven staat hij echter met lege handen, gegeven zijn afwijzing van gangbare economische visies en zijn nadruk op de institutionele inbedding van de markt. Het mooie van de neoklassieke economie was nu juist dat deze ook voorzag in normatieve criteria voor een 'optimaal' functioneren van de markt.

Over de koppeling tussen openbaar bestuur en markt

Hoewel Dubbink de zorg voor collectieve problemen als duurzaamheid over openbaar bestuur en marktsector wil verdelen, heeft hij niettemin een scherp oog voor de gevaren van ondoorzichtige corporatistische structuren waarin niet duidelijk is wie waarvoor verantwoordelijk is. Hij pleit daarom voor een duidelijke en exclusieve toedeling van taken en verantwoordelijkheden, waarbij de 'eindverantwoordelijkheid', ondersteund door mogelijkheden tot sanctie, bij het openbaar bestuur blijft rusten. Het gebruik van dwingende regels kan de overheid niet worden ontzegd, al was het alleen maar om af en toe de zelf-

regulering van het bedrijfsleven te ondersteunen en de minder goedwillende bedrijven in het gareel te krijgen.

Om vorm te geven aan de verantwoordelijkheid van de marktsector voor collectieve vraagstukken en tegelijk de tucht van de markt gedeeltelijk te omzeilen, dienen er volgens Dubbink in de diverse sectoren van het bedrijfsleven *mesostructuren* (zonder overheidsvertegenwoordigers!) te worden ingesteld. Hieraan moet een onafhankelijke instantie die het mededingingsaspect toetst, een soort mededingingsautoriteit dus, worden verbonden. Over het precieze mandaat dat deze instantie moet meekrijgen, laat hij zich niet nader uit. Voorkomen moet worden, aldus Dubbink, dat de concurrentie 'op de verkeerde plaatsen' (p. 173) wordt uitgeschakeld.

Ik kan mij goed vinden in een betoog waarin de eigen verantwoordelijkheid van het openbaar bestuur duidelijk overeind blijft. Dat vormt een welkom tegengif tegen de modieuze pleidooien voor 'interactieve beleidsvorming'. Op één punt schiet de analyse van Dubbink echter tekort. Hij geeft namelijk geen uitsluitsel over de vraag waar en wanneer de tucht van de markt met het oog op duurzaamheid mag worden omzeild of ontweken en op welke plaatsen de concurrentie beslist niet mag worden uitgeschakeld. Zijn normatieve theorie levert geen criteria om te bepalen wat de 'goede' en 'verkeerde' plaatsen zijn voor het buiten werking stellen van de mededinging.

Het communicatieve potentieel van de *civil society*

De rest van mijn commentaar wil ik besteden aan de wijze waarop de *civil society* volgens Dubbink betrokken moet worden bij de oplossing van duurzaamheidsproblemen. Het gaat hierbij zowel om de relatie van de *civil society* tot het openbaar bestuur als tot de markt.

In navolging van Habermas en Cohen en Arato geeft Dubbink hoog op van het potentieel aan communicatieve rationaliteit dat in de *civil society* besloten ligt. Alleen actoren in de *civil society* hebben volgens hem 'voldoende afstand van de dagelijkse beslommingen, bestuurlijke druk, strategische overwegingen en hun belangen als marktactor' om ongestoord en open aan bestuurlijk-normatieve debatten deel te kunnen nemen. Het ligt dus voor de hand na te gaan of dit communicatieve reservoir kan worden afgetapt om de oplossing van duurzaamheidsproblemen naderbij te brengen of, zoals Dubbink het uitdrukt, 'de ideaalgerichte component van het besturen te versterken'. (p. 210) Daartoe moet worden bekeken hoe de *civil society* meer invloed op openbaar bestuur en markt kan worden gegeven.

Voor ik Dubbinks voorstellen op dit punt nader ga beschouwen, wil

ik eerst met een tweetal overwegingen het enthousiasme over het communicatieve potentieel van de *civil society* enigszins temperen.

Mijn eerste overweging sluit aan bij de nuancerende opmerking van Dubbink dat de communicatieve meerwaarde van de *civil society* vooral op normatief vlak is gelegen; hij geeft toe dat er binnen het openbaar bestuur en de marktsector vaak meer kennis en expertise aanwezig zijn. (p. 222) Maar is dat geen ernstige handicap, gezien de 'natuurlijke saamhorigheid van feiten en waarden' (Dick Pels)? Verschaalt het normatieve debat niet onvermijdelijk als het grotendeels wordt losgekoppeld van de bijbehorende cognitief-technische kwesties? Wat stelt die vermeende communicatieve meerwaarde van de *civil society* dan nog voor?

Mijn tweede overweging is dat het open en ongestoorde debat in de *civil society* zijn onschuld verliest als het niet meer vrijblijvend wordt gevoerd. En dat laatste zal het geval zijn wanneer, zoals Dubbinks bedoeling is, invloed moet worden uitgeoefend op openbaar bestuur en markt. Dan krijgt het strategisch handelen al gauw het overwicht op het 'ideaalgerichte' handelen. Men denke aan de niet altijd even verheffende campagne van de Dierenbescherming tegen genetische manipulatie, of het optreden van Natuurmonumenten tijdens het Amsterdamse referendum over IJburg, of nog recenter de campagne van de ANWB tegen rekeningrijden. Deze voorbeelden wijzen niet echt op een 'versterking van de ideaalgerichte component' van besturen.

De koppeling tussen *civil society* en openbaar bestuur

In de rationalistische visie blijft de relatie tussen *civil society* en openbaar bestuur beperkt tot de periodieke verkiezing van een volksvertegenwoordiging. Dubbink stelt echter voor om de invloed van de *civil society* te vergroten door naast het gewone parlement nog een soort 'schaduwparlement' (mijn term) op basis van functionele representatie in te stellen. Naar zijn oordeel functioneert het gewone parlement namelijk niet langer als voorpost van de *civil society* in het openbaar bestuur, omdat het te gevoelig zou zijn gebleken voor 'de strategische component van het besturen'.

Dubbinks voorstel roept tal van vragen op en behoeft ongetwijfeld nadere uitwerking. Allereerst is daar het representatieprobleem. Dubbink stelt zich een (periodieke) selectie van de leden van het 'schaduwparlement' door een parlementair college uit vertegenwoordigers van natuur- en milieuorganisaties enerzijds en marktorganisaties anderzijds voor. Daarmee is uiteraard nog niets gezegd over het relatieve gewicht van elk van die organisaties afzonderlijk. Moeten de organisaties

uit de *civil society* bij voorbeeld vertegenwoordigd zijn naar rato van hun ledenaantallen, zodat de ANWB een veel grotere invloed krijgt dan Milieudefensie? Ten tweede is er het competentieprobleem. Om het schaduwparlement geen papieren tijger te laten zijn, wil Dubbink het ook controlerende bevoegdheden verlenen. Hij blijkt daaronder echter vooral een soort 'pottenkijkersfunctie' te verstaan. De leden van het schaduwparlement zouden het recht hebben het beleidsproces participatief te observeren met het oog op het informeren van de *civil society*. Het is verder hun taak 'de uitwisseling in stand te houden tussen de debatten die respectievelijk in de *civil society* en in het openbaar bestuur gaande zijn'. (p. 240) Het komt mij voor dat hier sprake is van een aanzienlijke overlap met functies die reeds door de pers en andere massamedia worden vervuld.

Mijn scepsis betreft echter vooral het naïef aandoende idealisme waarmee Dubbink de rol van het door hem gewenste schaduwparlement beschrijft. Voor hem is deze instantie de echte voorpost van de *civil society* en daarmee 'de beschermheer van de ideaalgerichte component van besturen' binnen de basisinstitutie van het openbaar bestuur. Het valt echter naar mijn mening te verwachten dat het schaduwparlement, zeker wanneer je het tanden (d.w.z. controlerende bevoegdheden) geeft, net zo gevoelig zal blijken voor 'de strategische component van besturen' als het gewone parlement en de rest van het openbaar bestuur. Waarop baseert Dubbink eigenlijk zijn optimistische verwachting dat het in dit geval anders zal lopen?

De koppeling tussen *civil society* en markt

Dubbink vindt het met het oog op het realiseren van duurzaamheid van groot belang dat de directe invloed van de *civil society* op de markt wordt vergroot. Daartoe moet volgens hem de reeds bestaande relatie tussen consument en producent worden *aangevuld* met een relatie tussen burger en marktpartij, of nog preciezer uitgedrukt: representatieve organisaties uit de *civil society* zouden volgens hem deze relatie namens de burgers moeten verzorgen. Directe invloed op de marktsector zou nodig zijn om te garanderen dat de speelruimte van het bedrijfsleven voor ecologische modernisering ook goed wordt ingevuld: '(Delen van of organisaties binnen) de *civil society* kunnen aldus een deel van de taken van het openbaar bestuur overnemen, in het bijzonder de zorg voor de fijngevoelige sturing op microniveau.' (p. 253) Ik vind het uitermate vreemd dat Dubbink in verband met de ecologische modernisering voor de *civil society* een taak ziet weggelegd in de sturing van de markt op microniveau. Wat hij de marktsector met de ene hand gegeven heeft, neemt hij nu weer met de andere hand terug. Voor

de ondernemer is het immers een schrale troost dat het openbaar bestuur op afstand blijft, als nu plotseling allerlei organisaties uit de *civil society* bij het nemen van productiebeslissingen over zijn schouder gaan meekijken. Je zou denken dat je hiermee eerst recht de basis van de *competitive order* aantast, waarvoor Dubbink zich elders zo beducht toont. Het is bovendien de vraag of de *civil society* wel goed is toegerust om in het gat van de microsturing te springen dat het openbaar bestuur zelf het liefst, en op goede gronden, oningevuld laat. Dubbink voelt zelf kennelijk ook nattigheid, getuige het volgende citaat: 'Als het idee van betrokkenheid van de *civil society* zo wordt opgevat dat de *civil society* zich ontwikkelt tot een pseudo-openbaar bestuur, kan men zich afvragen welke winst nu eigenlijk wordt geboekt.' (p. 253) Precies.

Waarom zou je overigens zoeken naar nieuwe mogelijkheden om de invloed van de *civil society* op de markt te vergroten als er in de feitelijke praktijk al een zeer aanzienlijke invloed is ontstaan? Ik doel hier op de talrijke voorbeelden van 'burgerschap op de markt' waarop Dubbink ons in zijn proefschrift opmerkzaam maakt. Waarom wordt de bestaande invloed van de *civil society* op de markt niet voldoende geacht? Is daar soms iets mis mee? Dubbink signaleert als bezwaar dat die bestaande invloed op marktpartijen 'meelift op de consument-productentrelatie'. (p. 252) Zo loopt men volgens hem al snel aan tegen de grenzen van de consumentensoeveriniteit en overvraagt men het marktmechanisme. Op dit punt blijkt opnieuw Dubbinks ambivalentie. Enerzijds merkt hij op: 'Het rationalistische idee dat de rol van burger en de rol van consument strikt gescheiden zijn, behoeft nuanceren.' (p. 251) Anderzijds blijkt hij zich uiterst terughoudend op te stellen tegenover het nieuwe 'burgerschap' van de consument. Het liefst zou hij de rollen van burger en consument (en de rol van deelgenoot van de *civil society*) toch zo veel mogelijk gescheiden willen houden, om op die manier de vrijheid van het individu te waarborgen. Op de markt moet het individu juist ook 'onpolitiek' kunnen zijn. (p. 25) Dit standpunt onderscheidt zich niet of nauwelijks van de klassiek-rationalistische positie. Het lijkt ook eerder ingegeven door normatieve overwegingen dan door het precieze aftasten van de grenzen die de consumentenrol aan burgerschap op de markt stelt.

Door deze stellingname moet Dubbink noodgedwongen op zoek gaan naar 'een politiek-bestuurlijke *voice*-relatie en een politiek-bestuurlijke *exit*-relatie tussen *civil society* en markt'. (p. 255) De termen *voice* en *exit* zijn ontleend aan Albert Hirschman. Een simpel voorbeeld kan de betekenis hiervan verduidelijken. Wanneer een klant ontevreden is over de kwaliteit van het brood van zijn bakker, dan kan hij naar een andere bakker overstappen (*exit*), maar hij kan ook zijn on-

genoegen aan eerstgenoemde kenbaar maken en uitleggen wat er aan het brood mankeert (*voice*). Pas als zijn bakker niet bereid is op de klachten te reageren, zou hij op zoek kunnen gaan naar een nieuwe leverancier. Het is duidelijk dat de klant de meeste kans heeft gehoor te vinden voor zijn klachten als hij daadwerkelijk naar een andere leverancier kan uitwijken en veel minder als er bij voorbeeld in de wijde omtrek geen andere bakker te bekennen is. *Voice* werkt dus vooral effectief als het wordt ondersteund door de mogelijkheid van *exit*. Een politiek-bestuurlijke *voice*-relatie tussen markt en *civil society* houdt nu volgens Dubbink onder meer in dat het bedrijfsleven en bij voorbeeld milieuorganisaties 'vanuit een ideaalgerichte houding' met elkaar communiceren. (p. 256) Dat is een desideratum dat je alleen maar vroom kunt beamen. Met het vinden van een passende politiek-bestuurlijke *exit*-relatie heeft Dubbink meer moeite. Hij komt uiteindelijk tot het voorstel dat bedrijven een soort 'bewijs van goed gedrag' bij (een representatief orgaan van) de *civil society* zouden moeten halen. Dubbink is niet geheel duidelijk welke sancties hieraan verbonden zouden moeten worden. Moet een bedrijf dat het gewenste 'duurzaamheidsvignet' niet verkrijgt worden verplicht zijn poorten te sluiten? Dat lijkt wel erg drastisch, maar zonder deze sanctiemogelijkheid wordt het hele voorstel al gauw tandoel. Bovendien zou je in het eerste geval moeten afvragen of je op die manier niet een extra administratieve tak van het openbaar bestuur in het leven hebt geroepen.

Ik denk daarom dat de bestaande relaties tussen *civil society* en markt die 'meeliften' op de consument-producentrelatie ons vooralsnog het meeste soelaas bieden. Inderdaad, 'in veel contexten werkt *voice* met de mogelijkheid van *exit* het beste'. (p. 254) Is er een betere vorm van *exit* denkbaar dan een kopersstaking van consumenten wier zorgen eerder vergeefs in protesten (*voice*) tot uitdrukking zijn gebracht?

Over de auteurs

Irma van der Ploeg is verbonden aan het Centrum voor Filosofie van de Informatie- en Communicatietechnologie, Faculteit der Wijsbegeerte van de Erasmusuniversiteit te Rotterdam, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam. E-mail: Y.H.vanderPloeg@fwb.eur.nl

Prof. dr. Luc Pauwels studeerde sociologie, wijsbegeerte (Universiteit Antwerpen) en communicatiewetenschappen (KU Leuven) en promoveerde op een proefschrift over visuele sociologie en antropologie (VU Amsterdam). Hij doceert communicatiewetenschappelijke vakken (o.a. communicatietheorieën, audiovisuele communicatie, strategisch communicatiebeleid) aan de Universiteit Antwerpen (UFSIA en UIA) waar hij verantwoordelijk is voor de kandidaatsopleiding en het onderzoek in de Communicatiewetenschappen (UFSIA). E-mail: luc.pauwels@eds.com

Annemarie Mol is Socrates-hoogleraar politieke filosofie in Twente en onderzoekster bij het programma Ethiek en Beleid van NWO. E-mail: a.mol@pobox.uu.nl

Arnold Heumakers is historicus en literair criticus van *NRC Handelsblad*. Hij publiceerde eerder *Schoten in de concertzaal: Over literatuur, politiek en het kwaad* (1993), *De fatale cirkel* (1997) en *De horizon van Buitenveldert* (1997, samen met Th. C.W. Oudemans).

Lies Wesseling is als universitair docent verbonden aan de Faculteit der Cultuurwetenschappen van de Universiteit Maastricht. Adres: Faculteit der Cultuurwetenschappen, Vakgroep Letteren en Kunst, Postbus 616, 6200 MD Maastricht. E-mail: Lies.Wesseling@LK.Unimaas.nl

Hans Harbers is universitair hoofddocent aan het Filosofisch Instituut, Rijksuniversiteit Groningen. Adres: A-weg 30, 9718 CW Groningen. E-mail: j.a.harbers@philos.rug.nl

Henk van den Belt is universitair docent bij de vakgroep Toegepaste Filosofie van de Landbouwwuniversiteit. Adres: Hollandseweg 1, 6706 KN Wageningen. E-mail: Henk.vandenBelt@alg.tf.wau.nl